

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

О. П. Рєнт

БІЛЬШОВИЗМ І УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

1917 — 1920 рр.

Спроба визначення характеру
і динаміка соціальних процесів

Київ — 1994

РЕСНТ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ — к.і.н., в.о. заст. директора Інституту історії України НАН України

Робиться спроба визначити характер і динаміку соціальних процесів української революції 1917—1920 рр.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, учнів, всіх, хто цікавиться питаннями історії України.

Автори матеріалів, вмішених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк*, *О.Б.Головко*, *В.М.Даниленко*, *В.С.Коваль*, *О.І.Ганжа* (відповідальний секретар), *Н.АШип*, *І.С.Хміль*.

Коректор *С.М.Пільчевська*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Набір підготувала *Л.В.Дубич*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ПЕРЕДМОВА

Кожне нове покоління, вирішуючи насущні завдання, звертається до історичного досвіду. Навіщо кожному поколінню наша історія і передісторія? А задля того, щоб навчитися відрізнити минуле від майбутнього і, одночасно, усвідомити, що наше майбутнє залежить від нашого ж минулого. Скільки разів ми вже були свідками того, як, прориваючись у незвідане майбутнє, ми опиняємось **в** позавчорашньому дні і змушені все розпочинати заново.

Наша історія не вмирає із минулими поколіннями, а повсякденно воскресає у нас, у наших діяннях. Вона підштовхує нас до традиційних (що стали вже стереотипами) методів і шляхів вирішення питання, підказує що є добрим, а що лихим, які реальні втілення добра і зла. Тобто — **в** основі всієї нашої діяльності, включаючи повсякденну, лежить конденсований, організований досвід історії, який передається з покоління **в** покоління, будучи зафіксованим **в** культурі.

Сама ж культура визначає рівень матеріального виробництва, стосунки людей з природою та між собою, інформаційно закріплюючись у формі символів, знаків та визначаючих форм поведінки людей. Кожна цивілізація структурується на основі певного осового ідеалу, котрий, у свою чергу, і включає **в** себе цілий комплекс системоутворюючих принципів, цінностей і норм — соціонормативну культуру, й закладає модель (формулу) цієї цивілізації

Зафіксований **в** культурі досвід лежить **в** основі кожного поруху нашої діяльності. Оскільки кожен акт людської діяльності є свідченням інерції історії, переносу узагальнюючого досвіду із минулого в сьогодення і в майбутнє, то **в** одній своїй іпостасі

всі діяння людини є результатом тисячолітнього досвіду, а сама людина є об'єктом історії; в іншій іпостасі людина є суб'єктом історії, оскільки в процесі освоєння і відтворення історичного досвіду вона постійно переосмислює, організує, збагачує і примножує досвід, змінює його. Досвід самозміни людини теж накопичується через механізм зміни культури, шляхом зміни умов, засобів та цілей діяльності

Отже, реальна історія складається як масове переосмислення історії, її критики. Люди спроможні відійти від сліпого слідування інерції історії рівно в тій мірі, в якій вони можуть критично переосмислити досвід історії. Саме тому наше майбутнє — у наших руках, хоч воно й неоднозначне, потенційно альтернативне.

Можливі й прикри несподіванки. Іронія історії полягає в тому, що вона набуває циклічної форми — те, що було вчора трагедією, сьогодні може повторитися у вигляді фарсу. Може відбутися непомітна, але й не виключено, що й фатальна підміна критичного переосмислення історії. А саме — критика вчорашніх цінностей може перетворитися в апологетику позавчорашніх. Саме так і сталося в нинішній українській науці: критичне переосмислення досвіду більшовизму обернулося сліпою апологетикою дожовтневої історії та одностороннім вихвалянням опонентів більшовизму.

Суспільство, яке пішло по шляху всезростаючої самокритики, повинно не зупинятися на півдорозі, а стимулювати подальший критичний діалог. В цьому контексті, як на наш погляд, має продовжуватись критичне переосмислення теорії і практики більшовизму як об'єктивного суспільного феномена. Проблема стає особливо актуальною сьогодні, коли засоби масової інформації трактують вибори 1994 року в Україні як реванш необільшовизму.

Як на наш погляд, в осмисленні долі української революції 1917—1920 рр. малопродуктивними є спроби вилучити її із загального контексту Російської імперії, тим більше — різко протиставляти характер і динаміку соціальних процесів двох революцій. Йдеться про те, що Україна після Переяславських угод 1654 р. чи, принаймні, після 1709 р. і до наших днів перебувала в сфері домінуючого впливу російської православно-християнської цивілізації (за системою А.Тойнбі). Саме в цьому факторі — відсутності власного цивілізаційного ритму — М.Грушевський і вбачав трагічну ситуацію історії України "після того, як висохли джерела її візантійської культури і вона через свою приналежність до східноєвропейського культурного світу

незнаходила опертя в якимсь новім культурнім циклі: ні в католицькїм, ні в протестантськїм"².

Саме тому розглядати хїд революційних подїй 1917—1920 рр. поза площиною цивїлізаційної самобутності цього регіону, поза сферою духовних цїннїсних настанов (в основї — православно-християнських), було б непродуктивно, схематично і надумана

Вїдправним пунктом у пошуку нових пїдходїв у цьому планї може бути положення М.Бердяєва про те, що як раціоналістичнї, так і моралїстичнї судження про революцію самї по собї є безплїдними, оскїльки революція є свїдченням наростання в суспїльствї ірраціональних сил. І це слїд розумїти в подвійному смислї: це значить, що старий режим став вїдверто ірраціональним і не виправданїй бїльше нїяким смислом, і що сама революція здїйснюється через розковування ірраціональної народної стихїї. Отже — до революції слїд пїдходити як до зовсїм особливого і врештї-решт духовного феномена в долях народїв.

Бердяєв пише про можливїсть трьох точок зору на революцію;

1) революційна і контрреволюційна, тобто точки зору людей, що активно беруть в нїй участь;

2) об'єктивно-історична, наукова, тобто точка зору людей, якї пїзнавально спостерїгають, але не беруть в нїй участї;

3) релїгїйно-апокаліптична або історїософська, тобто точка зору людей, якї перейнялись долею революції, болїсно переусвїдомлюють її хїд і результати, але пїдносяться над нею, над повсякденною боротьбою.

Менше за все продуктивна точка зору революціонерїв і контрреволюціонерїв. Революціонери судять про подїї як переможцї, а контрреволюціонери — як люди пїдсуднї

Об'єктивнї історики вдаються до критики першоджерел, можуть внести деталї в розкриттї першопричин, але вони, як вказує Бердяєв, "навїть не ставлять собї за завдання зрозумїти смисл революції. Вони, як правило, на певнїй вїдстанї говорять, що революція була необхідна, детермінована минулим, але розкриття смислу не є справа історичної науки, це є вже справа історїософї"³.

Для історїософїї смисл революції розкривається як своєрїднїй апокаліпсис історїї, як суд над історїєю всерединї самої історїї. Надто часто буває, що в суспїльствї, яке потрапило в обставини зовнїшнього виклику, не виявляється необхідних, позитивних, творчих сил вїдродження. І тодї неминучим стає суд над суспїльством, вїдбувається революція, наступає розрив у часї, перервнїсть

еволюційного розвитку. "Але революція, — зазначає М.Бердяєв, — є фатум історії, невідворотна доля історичного існування. В революції відбувається суд над злими силами, що творять неправду; щоправда й сили, що здійснюють суд, самі творять зло; в революції і добро здійснюється силами зла, так як добрі сили виявились безсилими реалізувати своє добро в історії"⁴.

В російській революції відбувся вибух хаотичних сил. Народна товща, піднята хвилею революційного гніву, спочатку скидає з себе всі кайдани, але народна стихія загрожує хаотичним розпадом суспільного організму. "Народні маси, — пише М.Бердяєв, — були дисципліновані завдяки комуністичній ідеї, завдяки комуністичній символіці. В цьому безсумнівна заслуга комунізму перед російською державою. Росії загрозувала повна анархія. Анархічний розпад був зупинений комуністичною диктатурою, яка знайшла гасла, що їм народ погодився підкоритися"⁵.

В Україні обставини були інші, але не принципово відмінні: просто ті ж самі соціальні фактори були ще більш деформовані національним гнітом. За оцінкою одного з активних діячів визвольних змагань М.Шаповала, згодом — досить відомого соціолога європейського рівня, тут були тяжчі об'єктивні передумови боротьби, а соціальна структура суспільства — більш примітивною: "в містах ми не мали української національної сили, яка б могла протистояти національним силам російським ні по буржуазній, ні по трудовій лінії. Ми не винуваті, що на Україні утворилася така структура: вона утворювалась протягом 250 літ поневолення України"⁶.

Відповідно у примітивному стані перебував й рівень національної свідомості. Той же М.Шаповал свідчить: "Український народ жив до революції традиційно, цебто нова генерація жила переказаним, у спадщину одержаним примітивним світоглядом відповідно до соціальної групи: чи селянство, чи робітництво, чи ремісництво, чи сільська і міська інтелігенція та напівінтелігенція. Подавляюча більшість українців не мала навіть найменшої національної свідомості, навіть не мала окремого національного імені — більшість міських українців називали себе росіянами і в кращому разі малоросами, селяни ж не називали себе ніяк. Це стан примітивний"⁷.

Не дивно, що за таких умов більшовизм виявився єдиною силою, яка зуміла підпорядкувати своїм ідеалам і гаслам не лише російську, а й українську народну масу, оскільки будь-якої послідовної програми української революції не було вироблено,

бо свідомо українська інтелігенція практично й не сподівалася на близьку революційну ситуацію.

Ще одним свідченням циклічності історичних процесів і є хоч би й те, що й нинішні три роки незалежності України знову наочно довели, що ми так і не переосмислили свого історичного досвіду, залишаючись в полоні інерції суспільних процесів. За гаслами про розквіт України ми дійшли стану варварського нагромадження первинного капіталу (насильство, грабїж, крадіжки, спекуляція, корупція, шантаж і зловживання владою), посиленого атрофією політичної влади. Це й призвело вже до часткового знецінення самої ідеї української державності.

Яка ж причина таких негативних наслідків? Відомий український політолог В.Кремїнь вважає: "В першу чергу це пов'язано з відсутністю уявлення про нову для України модель суспільства. Ми почали шлях до незалежності, не маючи наукової концепції самої незалежності. Серйозні перетворення в суспільстві неможливо проводити без науково обгрунтованого стратегічного курсу, загального плану структурної політики, яка б ґрунтувалась на передбаченні, на власних умовах і можливостях, на закономірностях вже набутого в інших країнах досвіду"⁸.

Так, українське суспільство вже в котрий раз продемонструвало, що воно в більшій мірі є об'єктом, а не суб'єктом історії. Інерція суспільного буття все ще тяжіє над нами. І лише переосмислення історії, критика історичного досвіду може зарадити нам в наших клопотах.

СПЕЦИФІКА КРИЗОВОГО РОЗВИТКУ РОСІЇ

Специфіка розвитку капіталізму в Російській імперії полетала в тому, що повільне, розрізнене накопичення сутнісних елементів (а не лише форм і технологічних прийомів) майбутнього капіталістичного укладу хоч і відбувалося до реформи 1861 року, але одночасно діло не доходило до тієї стадії, коли ці елементи починають систематизуватися саме в формаційний уклад.

В Росії початку ХХ століття зберігалось повне переважання села над містом, сільського господарства над промисловістю, поміщиків-дворян над купецтвом та міщанськими верствами. Більше того, як це не парадоксально звучить, фактично відбувався навіть процес внутрішнього самозміцнення феодалізму шляхом бюрократизації державного апарату. В цих умовах аграрне питання, наділення селян землею і стало, за

висловом В.І.Леніна, саме "національним питанням остаточного усталення в Росії буржуазного розвитку"⁹.

Відставання розвитку капіталізму в Росії було самоочевидним. Навіть на фоні таких країн "другого ешелону" капіталізму як Німеччина та Італія. Правлячим колам цих країн вдалося Наростити такий потенціал буржуазності, який допоміг утримати в кінцевому рахунку Італію та Німеччину в орбіті світової капіталістичної системи.

В Росії ж перехід до абсолютистсько-ранньокапіталістичної фази співпав по часу з початком епохи імперіалізму і втягуванням Росії в орбіту світового імперіалізму. Отже, на фазу ранньокапіталістичної стадії розвитку відразу ж почала нашаровуватись міжнародна тенденція монополізації. Внаслідок цього Росія стала втягуватись в нову групу суспільних — міжнародних і внутрішніх — протиріч, ще не відпрацювавши механізму хоча б тимчасового паліативного вирішення протиріч більш раннього формаційного плану. Вона стала зоною найбільшої концентрації найбільш різноманітних суспільних протиріч, характерних для різноманітних фаз капіталістичного розвитку.

Спроби правлячих кіл Росії вийти з кризи шляхом введення бонапартистських методів Столипіна виявились неефективними. По-перше, тому, що бонапартизм в Росії виявився тільки політичним курсом однієї з фракцій правлячої бюрократії. По-друге, тому, що "задумані Столипіним реформи виявились надмірними для одних і недостатніми для інших". І, врешті-решт, "політична смерть Столипіна, що передувала його фізичній смерті, була й кінцем бонапартистської політики по суті. Створений для її проведення державний механізм залишався, але працював вхолосту"¹⁰.

Не випадково Ленін з часів першої світової війни для характеристики суспільного ладу в Росії вводить термін "імперіалізм воєнно-абсолютистськи-феодальний". В цьому терміні особливо наочно видно пропускання Росією значної частини ранньокапіталістичної фази і повністю буржуазно-демократичної фази суспільного розвитку, що і стало передумовою її самотності на відміну від інших країн Європи, оскільки, писав Ленін, "невирішеними залишаються питання, вирішені 200 і 100 років тому назад Європою"¹².

Внаслідок подібної самотності в Росії стала формуватися така модель монополізації, при якій монополії складають не вершину піраміди, спорудженої із брил приватновласницького

капіталізму, не логічне, історичне і органічне завершення діалектики суперечливої еволюції цього капіталізму, а специфічну і багато в чому штучну надбудову, яка насаджувалася зверху на існуючий багатокладний базис. Таку надбудову, не "притерту" до цього базису, що не пустила глибокі корені, але жадібно висмоктувала живильні соки з усіх структур суспільства за допомогою механізму державної бюрократії. В цьому й полягала причина особливо гострої конфліктності, закладеної в подібній моделі монополізації, яка з самого початку протиставляла себе всій "грунтовній" структурі капіталізму.

В цілому нашарування тенденцій монополізації на й без того складну, формаційно неоднорідну структуру російського суспільства неминуче вело до такого переплетіння багаточисельних соціальних, економічних і політичних протиріч, такого перенапруження в конструкції всього суспільства, якого вже не могла витримати підгнила будова самодержавства. Остання була неспроможна виконати роль посередника і специфічного каркасу; який би забезпечив компроміс формаційно і стадіально неоднорідних компонентів надто ускладненого симбіозного суспільства.

В умовах, що склалися, суспільна криза, яка пройняла Росію, вже не могла бути вирішена звичайними реформістськими заходами і неминуче вилілася в повторну буржуазну революцію. Однак в умовах глобальної втягнутості Росії у світову війну панівні класи не зуміли перевести лютнево-березневу революцію 1917 року по "низхідній" траєкторії і завершити її "революцією зверху". Політична революція набувала "висхідного" характеру.

СОЦІАЛЬНЕ ПІДҐРУНТЯ РАДИКАЛІЗМУ

Большовизм — крайньо ліве крило російської соціал-демократії, за визначенням відомого зарубіжного дослідника Г. Федотова, був "безумовно найбільш ґрунтовним з російських революційних рухів"¹³. Власне, у своїй оцінці Федотов лише повторив твердження М. Бердяєва, який ще в 1937 році писав: "большовизм у більшій мірі традиційний, ніж прийнято думати, він погоджений із своєрідністю російського історичного процесу"¹⁴.

Ґрунтовність ця, судячи з усього, полягала в тому, що Ленін досить реалістично уявляв собі рушійні сили майбутньої революції: "Росія — селянська країна, одна з найвідсталіших європейських країн. Безпосередньо в ній не може перемогти зараз же соціалізм. Але селянський характер країни, при величезному

земельному фонді, що зберігся у дворян-поміщиків, на основі досвіду 1905 року, може надати величезного розмаху буржуазно-демократичній революції в Росії і зробити з нашої революції пролог всесвітньої соціалістичної революції, шабель до неї"¹⁵.

Відносна незалежність сільської общини (з її територіально-локальним способом життя) від держави допомагала сільському "міру" у всі лихоліття історії переживати всі перипетії криз державності. Саме ця обставина стає визначальною для країни, де міське населення ледве перевищувало 2 відсотки. Сільську общину не могло порушити ні вторгнення іноземців, ні державне кріпосництво, ні крайні форми авторитаризму Петра I. Сила сільської общини допомагала населенню в його спротиві будь-яким радикальним змінам, і сила ця полягала в незнанні й невизнанні ніяких інших форм життя.

Спершу сільська громада самовідтворювала себе за рахунок "займанщини"— колонізації вільних земель. Коли такі резерви вичерпувалися, вдавалися до переділу землі Ранні повідомлення про земельні переділи на Русі стосуються 1500 року; в XVII столітті масштаби земельних переділів виросли, а в XVIII столітті стали панівною формою селянського землекористування. Все зростаюче значення переділів у сільському житті було реакцією общинної свідомості на те, що земля перестала бути в надлишку, реакцією на всезростаючу потребу в землі. Криза була подолана на основі общинних принципів.

Поземельна община— замкнута локальна організація, що охоплювала 30—50 дворів, рідше— сотню. Але саме вона була тією первинною клітиною, що виступала охоронницею древніх форм соціальних зв'язків, древніх, навіть додержавних, соціонормативних цінностей. Всі справи вирішувалися сільським сходом, в котрих брали участь глави селянських сімей (дворів). По суті своїй вони відтворювали древні віча. В своїх рішеннях вони прагнули одностайності з тим, щоб кожен член общини сприймав рішення як своє власне. Особистість розчинялась в общині.

Це поширювалося й на повсякденне життя общини, сприяючи її уніфікації. Великий вплив на ухвали сільського сходу мали літні чоловіки, що й визначало загальну орієнтацію на древні звичаї. Община орієнтувалася на ідеал всезагальної рівності. Звідси й особливості рекрутської політики общин— віддачі в рекрути найбідніших, що сприяло уніфікації громади"¹⁶.

Періодичні спалахи напруженості між державою і сільським сходом завершувалися, як правило, певною формою консенсусу.

І державна бюрократія, і поміщики буди надто слабкі, щоб реалізувати свої владні повноваження на протигагу сільському сходу. Без механізму сходу поміщик не зібрав би своїх доходів ні оброком, ні трудом, а уряд — своїх повинностей.

Попри всі революційні перипетії й марксистську одіж державної ідеології саме сільська община залишилася першорядною, хоча й підспудною силою в Радянському Союзі через 10 років після революції. В 1927 році 914 % земель, що знаходились в користуванні селян, а також 93,6 % земель в Сибіру і 99,8 % на Далекому Сході були общинними¹⁷. Нове радянське суспільство, яке виникло після розпаду Російської імперії, знову відтворило себе у вигляді хоч і модернізованих (Ради), але, по суті, глибоко архаїчних локальних формах сільських відносин і соціонормативного ідеалу загальної рівності, хоч які б гасла не лунали на поверхні подій.

Більше того — в пореволюційні роки соціальні сили сільських общин різко вирости. Вони стали володіти землями, котрі раніше належали казні, поміщикам, церкві, монастирям, а також хуторянам і відрубникам. Селянин-общинник зміцнив своє становище в ролі визначальної ґрунтової сили суспільства. Держава пристосовувалась до розширених функцій общини, використовуючи общинний механізм розкладки та кругову поруку. Саме сільський сход визначав важливі параметри в житті людей: механізм отримання землі, приписки до общини, форми землекористування, виділення на хутори чи примусове повернення в села. Все це супроводжувалося активним переділом землі, що давало могутній імпульс зрівнялівці, яка охопила все суспільство.

Влада в новому суспільстві, яка шукала опору для поєднання державницьких настанов, з одного боку, і масової свідомості — з другого, потрапила в залежність від інерційної сили общинного селянства — питома вага робітництва була досить незначна (не кажучи все про те, що система цінностей робітників недалеко відійшла від селянської).

Проголошена більшовиками влада Рад не мала вибору — лише та чи інша версія звичного вічового ідеалу могла бути сприйнята цими людьми. Більше того — стати моделлю формування великого суспільного організму-держави.

Розуміли це більшовики чи ні, але вони змушені були рахуватися з могутньою Інерцією сил традиціоналізму. Історія дає немало прикладів того, коли сили традиціоналізму знищували навіть саму державність, яка допускала надмірну для даної

культури поляризацію суспільства, зростання ролі товарно-грошових відносин на шкоду звичаєвим формам спілкування. Врешті-решт наступала реакція і сили традиціоналізму створювали нову, більш органічну для суспільства традиційного типу державність

Власне, події 1917 року були чудовою ілюстрацією такого варіанту суспільного розвитку. Падіння монархії в лютому 1917 року привело до влади ліберальний уряд. Про відданість уряду ідеям лібералізму може свідчити хоча б той факт, що вершина владних структур була зайнята масонами: в уряді з 11 осіб 10 були масонами, виконком Петроградської Ради на 90 відсотків теж складався з членів масонських лож¹⁸.

Нова влада намагалась продовжити ліберальний курс Столипіна, всупереч тому, що він був уже відторгнутий суспільним організмом, в якому панували ідеї вічової стихії та зрівнялівки і натурального господарства. Як наслідок — ліберальний курс викликав всезростаючу ворожість і масове непідкорення. Під дією тиску низів уряд за своїм партійним складом все більшою мірою ставав соціалістичним.

Сподівання лібералів на апеляцію до народу щодо створення демократичних інститутів виявилися ілюзорними. Ліберали потрапили в соціальну пастку, оскільки цар і правляча еліта були скинуті не тому, що їх курс був недостатньо ліберальним, а тому, що поворот до лібералізму під впливом світових процесів виявився для країни надто радикальним. В даній ситуації влада, яка розглядалась як виключно буржуазна, викликала реакцію відторгнення з боку народу. Останній відмовився відтворювати суспільство на буржуазних началах, став зосереджуватися на своїх проблемах, намагаючись захопити якомога більше для себе і замкнутись у звичному для себе сільському оточенні.

Держава в цій ситуації не могла не розвалитись. Розірвана на атоми самодостатніх локальних общин, які ігнорували інтереси міста, загальнонаціональну культуру, державність в цілому — суспільство демонструвало відсутність внутрішніх інтеграторів, орієнтацію на натуральне господарства

БІЛЬШОВИЗМ

Прихід більшовиків до влади був забезпечений переконанням широких мас в тому, що зло, породжене втягуванням країни в систему ліберальних капіталістичних відносин — тобто порушення зрівнялівки, зростання експлуатації, спекуляція тощо — може

бути знищене ліквідацією його носіїв. Тобто, переконанням в тому, що розкол суспільства на імущих і неімущих може бути подоланий ліквідацією імущих.

Чи не найкраще цей феномен російської історії відображений у творчості М.Бердяєва Розпад традиційної системи цінностей, зазначає він, був викликаний входженням Росії в нову епоху "із періоду телуричного, коли він жив під містичною владою землі, перейшов в період технічний". Народ і в минулому відчував неправду соціального ладу, заснованого на експлуатації трудящих. Але він покійно переносив страдницьку долю в звичній для себе системі соціонормативних цінностей. З розпадом цієї системи весь уклад народного життя став перевертатися. Покірність і смиренність має здатність переходити в жорстокість і розлютованість. "Ленін, — зазначає Бердяєв, — не міг би здійснити свій план революції і захоплення влади без перевороту в душі народу"¹⁹.

Ленін відчув, вказував філософ, що його час настав завдяки війні, що перейшла в розклад старого ладу. Весь стиль російського і світового комунізму вийшов із війни, причому війни, яка розклалася. "Якщо б не було війни, то в Росії революція все-таки врешті-решт була б іншою. Невдала війна створила найсприятливіші умови для перемоги більшовиків. Саме війна з її навичками і методами переродила тип російської інтелігенції. Методи війни перенесені були всередину країни"²⁰.

Трагедія російської революції полягала в нерозумінні того, що розкол в суспільстві неможливо подолати шляхом знищення частини цього суспільства, без якої ціле існувати не може. Цілісність суспільства рано чи пізно відновлюється, поляризуючи ту частину, що віціліла Так само як в магніті неможливо знищити один заряд, залишивши інший.

Те ж саме сталося і в суспільстві. В результаті встановлення влади Рад розкол в суспільстві не було подолано. Він залишався повсякденною реальністю в політичному, господарському, організаційному і культурному житті. Це означало, що на першому плані залишалася все та ж проблема синтезу розколотих частин суспільства, проблема забезпечення організаційної, а відповідно, насамперед соціокультурної інтеграції суспільства

Всупереч поширеним нині твердженням про штучність більшовизму як марксизму, насильно накинутаго суспільству заради проведення соціального експерименту над мільйонами людей, я глибоко переконаний в зворотньому. А саме — на порядку денному не було важливішої проблеми як забезпечення

інтегрованості суспільства й введення його в рамки державного життя. А основу такої інтеграції неможливо було ні видумати, ні запозичити іззовні. Передумови інтеграції, її базові засадничі основи можна було віднайти лише в самому житті суспільства, в його історичному досвіді, традиційній культурі і усталеному способі життя.

Ситуація, що склалася, об'єктивно змушувала правлячу еліту вирішувати це завдання. В основу діяльності нової влади була покладена концепція Леніна. Цілком слушною видається інтерпретація ленінізму, висловлена у свій час видним російським історіософом О.Ахієзером. Зокрема, привертає увагу його оцінка ролі і значення Леніна. "Виключне місце в історії Росії, яке посідає Ленін, визначається тим, що він відкрив можливість перетворення інтерпретації руху масової свідомості в умовах передкатастрофічного стану суспільства в професійну діяльність. Вона повинна бути націлена на повне формування загальної основи інтеграції суспільства шляхом маніпуляції масовою свідомістю. Успіх Леніна полягає в тому, що він відкрив існування морального ідеалу, який дозволив об'єднати масову свідомість і державність, організувати переможну боротьбу за перетворення його в панівний в умовах розпаду"²¹.

В наш час, коли вороги Леніна, з одного боку, і послідовники — з другого, вибудовують один проти одного ешелони ленінських цитат (протиставляючи Леніна-ліберала Леніну-прибичнику тоталітарної влади, Леніна-гуманіста Леніну-реакціонеру, Леніна як виразника всенародної правди — Леніну-грабіжнику) важливо зрозуміти Леніна в цілому. З одного боку, кожна фраза, написана Леніним, проста і прозора. Однак, з другого боку, є щось невловиме в його внутрішніх побудовах, що й дає підстави для аргументації внутрішньої суперечливості його теоретичних побудов. Посилання на те, що Ленін "простий як правда" мало що дає, оскільки кожен розуміє правду на свій лад.

На думку О.Ахієзера, витoki ленінізму слід шукати насамперед в сфері уявлень проміжної верстви російської інтелігенції, яка вирішила поєднати в одне ціле масову свідомість широких верств населення з якимись елементами високої культури, які б забезпечували утвердження російської державності. В цьому плані ленінізм, або, іншими словами, більшовизм, є еволюційним етапом цього культурного руху. Русійною силою формування ленінізму був страх перед відпадінням від народу, страх перед утворенням розколу між цінностями народу і партією.

В основу ленінської інтерпретації марксизму було покладено утилітарний підхід до вирішення питання самоорганізації суспільства, його інтеграції в державний організм. Цей утилітаризм надавав можливості постійного маніпулювання, зміни інтерпретації марксизму, наближення його до масової свідомості народу. Система більшовицької ідеології складалась поступово під тиском обставин. "Дійсна заслуга В. І. Леніна, — зазначав Н. Симонія, — полягає зовсім не в тому, що він "ще тоді-то чи тоді-то" висунув якийсь положення (причому чим раніше, тим нібито краще, тим "геніальніше"), а в тому, що кожне своє нове принципове положення він формулював лише у відповідності із змінами реальних умов революційної боротьби"²³.

Всупереч поширеному трактуванню більшовизму як ідеології класової боротьби в ім'я боротьби як такої, оцінка О. Ахієзера, та Н. Симонії дає можливість більш продуктивного підходу до розгляду більшовизму як російської державницької ідеології, спрямованої на забезпечення відтворення суспільства, його інтеграцію, на боротьбу з соціальним розпадом, дезорганізацією, а в кінцевому підсумку — з національною катастрофою з точки зору "російської ідеї", так як вона була зафіксована в культурному досвіді історії.

Досвід історії Росії свідчить про велику питому вагу ідеології в процесі самоорганізації суспільства внаслідок перманентної ситуації "розколу" в широкому розумінні цього слова. Будь-якому суспільству притаманна система соціальних інтеграторів — парламент, державна бюрократія, система інформації, поліція тощо. Множинність цих форм підстраховує одна одну. Слабкість одних покладає додаткову напругу на інші. Гіпертрофований розвиток ідеології, перетворення її на фокус всієї системи інтеграторів, де ідеологія, за висловом М. Мамардашвілі, виконує функцію своєрідного "соціального клею", є лише свідченням слабкості всієї системи самовідтворення суспільства внаслідок глибокого внутрішнього розколу²³.

Існування такого розколу є свідченням того, що для вирішення непосильних для себе проблем, викликаних, зокрема, й зовнішніми обставинами, суспільство неминуче змушене вдаватися до крайніх, надзвичайних заходів, перетворюючи її в постійний фактор існування. Ситуація "оточеної фортеці" не була видумана більшовиками заради утримання влади. Ця ситуація була конкретною реальністю — викликом епохи імперіалізму традиційному суспільству, де переважала сільська община.

Щоб виконати функцію "соціального клею", ідеологія повинна відповідати ряду нормативних вимог. По-перше, вона мала відповідати масовим чеканням переважної частини суспільства. По-друге, вона повинна відповідати хоча б мінімальним вимогам ефективного самовідтворення суспільства та його інтеграції насамперед в державницьких формах. Для забезпечення єдності першого і другого, ідеологія, по-третє, повинна будуватися на прагматичних засадах, стати предметом особливої професійної діяльності.

Ця обставина покликає до життєдіяльності особливої групи людей, здатних бути ідеологами — тобто тих, які усвідомлюють необхідність знаходитись поза впливом ідеології, розглядаючи її як засіб для досягнення прагматичних утилітарних цілей. І в цьому випадку не слід вдаватися до моралізаторства на предмет особливої користі, хоч і такий елемент теж присутній. Утилітаризм в даному випадку є певною формою логіки, формою мислення, яка вдається до поєднання цінностей різних культур заради витворення еклектичної ідеології як утилітарного засобу суспільної інтеграції суспільства.

В цьому контексті ідеологи просто змушені постійно змінювати акценти та інтерпретації, знову і знову змінювати пріоритети, відшукувати нову міру співвідношення між масовими уявленнями і об'єктивно назрілими прагматичними завданнями. Такий утилітарний підхід мав можливість піднести більшовизм до якісно нового стрибка у формуванні гібридного ідеалу суспільства, де обцинний соціалізм підносився до рівня державного соціалізму, де перша особа в державі перебирала на себе функції патріархального батька, а локальне обцинне самоуправління підводилося до рівня демократії.

Більшовицький менталітет набув форми ототожнення, злиття масової обцинної свідомості і науки (у вигляді марксизму), що створювало передумови обгрунтування тотожності масових уявлень і вищої культури за рахунок того, що наукова сторона, вибудовувалась як модифікація уявлень масової свідомості Середня інтелігенція, що вийшла з глибини народу (в подальшому — "червона професура") отримала якісь уявлення про понятійний апарат марксизму і вбачала в більшовизмі реалізацію древніх ідеалів народу.

Ці люди, що засвоїли ази марксизму, йшли від життя і намагалися вбачати в реальних потребах і масових рухах втілення і підтвердження марксистської теорії, створеної в інших

умовах. Ленін зробив єдність, синтез цих двох зустрічних потоків завданням і основною лінією як своєї концепції, так і більшовицької організації, покликаної об'єднати різнорідні сили і дати новий поштовх російській державності. Для цього він намагався з'єднати дві різні моделі європейської цивілізації (західну і східну), висловити єдиною концептуальною мовою два різних пласти культури. Ця мовна конструкція виступала одночасно як концепція нової (перехідної) цивілізації, і вона в дійсності нею була. Однак це — не посткапіталістична цивілізація, як мало бути згідно з марксистською теорією¹⁴.

Спільним знаменником такого, здавалося б, протиприродного поєднання моделей стала ідея російської державності. Саме на цьому принциповому моменті акцентував у свій час М. Бердяєв, що попри всю позірну парадоксальність, більшовизм був насамперед явищем російської великодержавності, російського імперіалізму: першим явищем було московське царство, другим явищем — петровська імперія.

Більшовизм, на думку М. Бердяєва, це — насамперед сильна централізована держава. Відбулось поєднання волі до соціальної правди народництва з волею до державної могутності — і друга воля виявилася сильнішою. Більшовизм увійшов в російську історію як у найвищій мірі милітаризована сила, але й стара російська держава завжди була милітаризованою. Проблема влади завжди була центральною у більшовиків "І вони створили поліцейську державу, яка за способом управління була дуже схожа на стару російську державу. Але організувати маси, підпорядкувати собі робітничо-селянські маси неможливо однією силою зброї, чистим насильством. Потрібна цілісна доктрина, цілісний світогляд, потрібні символи, які б скріплювали. В Московському царстві і в імперії народ тримався єдністю релігійних вірувань. Нова єдина віра для народних мас мала бути виражена в елементарних символах. По-російськи трансформований марксизм виявився для цього вповні придатним"

ПАРТІЯ

Функціонування такого еклектичного ідеалу можливе було лише в умовах забезпечення особливих, виключних умов. По-перше, потрібно було забезпечити максимальне наближення марксизму до інерції російського традиціоналізму, інтерпретувати його як прояв відвічної народної правди. По-друге, необхідно було мати в наявності панування інверсійного мислення — тобто

здатності здійснювати різкі повороти масової свідомості від одного полюса до іншого, наприклад, переходу від вічової демократії до тоталітаризму в залежності від зміни ситуації в країні. По-третє, функціонування гібридного ідеалу можливе лише в умовах розколу — різкого культурного перепаду в суспільстві. По-четверте, необхідне існування могутньої посередницької структури — партії "нового типу" — яка б забезпечувала інтерпретацію та функціонування такого гібридного ідеалу. І, по-п'яте, необхідне збереження таємниці гібридності такого ідеалу, здатності трактувати його як єдиновірного. "Більшовизм, — писав М. Бердяєв, — й визначив себе єдиним ортодоксальним, тобто тоталітарним інтегральним марксизмом, що не допускає дроблення марксистського світосприймання і прийняття лише його окремих частин"²⁶.

Суть більшовизму не можливо зрозуміти поза зв'язком і організацією особливого типу, здатною постійно відчувати пульс широкого загалу, конденсувати масову соціальну енергію, викликати гібридною ідеологією, і спрямувати її задля створення державності нового типу.

Задля функціонування цієї організації потрібна певна група людей, здатних перейнятися ціллю побудови держави як своєю власною, здатних до щонайтяжкої організаційної роботи. І от в своїх грандіозних планах відновлення російської державності, зазначає М. Бердяєв, більшовизм "скористався російською схильністю до прожектерства і фантазійності, котрі раніше не могли себе реалізувати, нині ж отримали можливість практичного застосування. Ленін хотів перемогти російську лінивість, що була вироблена барством і кріпосним правом, перемогти Обломов і Рудіна, зайвих людей. І ця позитивна справа, очевидно, йому вдалася. Відбулась метаморфоза: американізація російських людей, витворення нового типу практика, у якого мрійливість і фантазування перейшло в справу, в будівництво, техніку бюрократа нового типу"²⁷.

Сутність більшовицької партії нового типу, на відміну від партій в ліберальному сенсі, мала бути монологічна, а не діалогічно-дискусійною. Вона мала претендувати на роль доконаного втілення народної правди, проводиря по єдиному вірному шляху. Монологічна свідомість абсолютизувала ціль і допускала на обговорення лише питання про засоби, які б не ставили під загрозу саму ціль. Звідси ставлення до будь-якої дискусії з

принципових питань як до "балаканини", затіяної для того, щоб кинути тінь на ясну і самоочевидну сутність народної правди.

По суті, партія більшовицького типу не є партією в звичайному розумінні слова. Це скоріше особливий феномен — соціальний посередник, який має бути завжди найправовірнішим в тому випадку, коли його точка зору за короткий проміжок часу полярно змінюється. Партія мала бути абсолютним втіленням народної правди і, одночасно, науковою істиною в останній інстанції.

Джерело сили партії Ленін вбачав не в марксистській доктрині, щодо якої йому постійно набридали марксисты-меншовики. Силу своєї партії Ленін пов'язував з масовим вибухом енергії широких народних мас. Партія в цьому процесі мала стати тим соціальним механізмом, який повинен був конденсувати енергію мас і, як вітрильник, із спеціальною конструкцією парусів, шляхом маневрування вміти рухатись навіть проти вітру.

Задля свого торжества більшовицька партія використовувала все, що йшло від низів. Насамперед більшовизм скористався безсиллям ліберально-демократичної влади, її нездатністю упокоїти збунтовані маси. Він скористався небажанням солдат вести подальшу війну і проголосив мир. Він скористався незадоволенням селян і передав їм всю землю. Він скористався російськими традиціями деспотичного управління згори і проголосив диктатуру. Він скористався російським месіанізмом, російською вірою в особливий шлях Росії і відтворив, по суті, імперію. Він скористався історичним розколом між неписьменними масами й висококультурною елітою і розгромив опозиційну інтелігенцію.

Оскільки в російського народу було повністю відсутнє розуміння римського права про власність, так само як і про засади громадянського суспільства, більшовизм відтворив, по-суті, візантійську систему цезарепапізму. Скориставшись кризою патріархального способу життя, більшовизм став відтворювати з елементів патріархальщини нову цивілізацію. Врешті-решт більшовицька партія проголосила обов'язковість цілісного, тоталітарного світогляду, панівного вчення, що відповідало звичкам і потребам російського народу у вірі і символах, які б управляли суспільним життям. Новий соціальний посередник — партія — заповнила духовний вакуум, викликаний кризою, і допомогла масам перейти від однієї цілісної віри до іншої, до нової ортодоксії, яка б охоплювала всі сфери суспільного життя. Марксист набув російського стилю, навіть східного, впритул наближаючись до слов'янофільства.

Більшовицька партія нового типу ставила перед собою завдання бути виразником інтересів всього народу, піднести себе до масштабів всього суспільства. Саме тому, на протилежність іншим партіям, вона була націлена на різкі коливання мас то в один бік, то в інший. Всі інші партії втрачали свої позиції, оскільки вони не враховували наявність гігантського соціального маятника, який впродовж історії кидав Росію від ідеалу вічової демократії до ідеалу жорсткого авторитаризму. Вони гинули, намагаючись зафіксувати маятник в якомусь одному положенні, відповідно до своєї партійної платформи. Ці партії не могли поступитися своїми принципами і погодитися слідувати до того полюса, куди прямувала розбурхана гігантська хвиля революційної творчості мас.

СОЮЗ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН

Оскільки партія виступала в ролі месіанської сили, колективного пророка, здатного нести правду в маси, Ленін наполягав на тому, що партійці повинні йти в усі прошарки суспільства. Особливою вірою переймався Ленін у класовий інстинкт робітника Цей інстинкт виступав своєрідним гарантом народної правди, в той час як партія повинна була забезпечувати з свого боку останнє слово науки. В процесі зближення інстинкту та науки різниці між ними повинна була стиратися і набувати форми всенародної правди.

Робітники в більшовицькій ієрархії стояли на другому місці після партійної еліти. Особливу соціальну цінність робітники становили саме в селянській країні (в 1897 році в селах проживало 85 % населення). Адже для завоювання успіху більшовикам слід було спиратися на якусь верству населення, яка стояла ближче до урбанізованої культури і машинного виробництва, до цінностей державності. До того ж, марксизм висував на перший план революційну боротьбу пролетаріату, керовану революційною меншістю і окрилену пролетарською Ідеєю.

Між тим, робітництво Росії навіть віддалено не відповідало цим месіанським надіям. Кадрові робітники наприкінці XIX століття існували як окремі групи в Москві, Петербурзі, в містах Польщі. Загал робітників становив собою скоріше перехідний клас від стану потенціальних землевласників. Елементи, які пішли в місто і складали собою основні маси сучасного пролетаріату, не мали можливості порвати з селом і зберігати зв'язок з ним як необхідну умову нинішнього свого життя і

майбутнього. У 1918 році в Петрограді, який сконцентрував у собі цвіт російського робітничого класу, більше чверті робітників залишались неписьменними, лише 37,2 % мали закінчену початкову освіту²⁴.

Село постійно тяжіло над способом життя робітників. Лише 19,6 % робітників були городянами за походженням, 79,1 % були уродженцями села. Російські робітники постійно поповнювалися за рахунок села. Культурно-психологічний стереотип масової селянської свідомості залишався переважаючим в середовищі робітників. Тим більше, що питома вага робочого населення країни була невелика. За даними С.Струмліна, в 1897 році загальна кількість робітників "і "прислуги" складала 7,3 % населення країни, в 1917 році—10 %²⁹.

Дані більшості радянських дослідників, — зауважує О.Ахієзер, — які були схильні, як правило, до перебільшення чисельності робітників в Росії напередодні революції, близькі, тим не менш, до наведених. Ленін вбачав базу пролетарської самосвідомості у великій промисловості. Однак в 1917 році у великій промисловості працювало 3,4 млн. робітників із загальної чисельності 15 млн. Таким чином, вказані 10 % населення слід знизити до 2,3 %. До того ж Ленін сам висловлював думку, що дійсним робітником можна вважати людину, яка пропрацювала на підприємстві не менше десяти років. Якщо врахувати цю точку зору, то наведену вище кількість робітників в 3,4 млн. слід знизити примірно наполовину. При населенні країни в 163 млн. осіб (1917 р.) навряд чи можна було серйозно розглядати ідеї про побудову держави робітників³⁰.

Власне, Ленін був надто реальним політиком, щоб дійсно на це розраховувати. "В марксизмі-більшовизмі, — зазначав М.Бердяєв, — пролетаріат переставав бути емпіричною реальністю, оскільки в якості емпіричної реальності пролетаріат був мізерний, він був насамперед ідеєю пролетаріату, носієм же цієї ідеї може бути і незначна меншість. Якщо ця незначна меншість цілком одержима титанічною ідеєю пролетаріату, якщо його революційна воля екзальтована, якщо вона добре організована і дисциплінована, то вона може здійснити чудеса, може подолати детермінізм соціальної закономірності. І Ленін довів на практиці, що це можливо. Він звершив революцію в ім'я Маркса, але не по Марксу"³¹.

Стратегія і тактика Леніна були у повній відповідності з російськими традиціями та інстинктом народу. На 1917 рік ілюзії

революційного народництва, міф про народ-селянство зжили себе. Народ не сприйняв революційної народницької інтелігенції. Тим не менш залишалася об'єктивною потреба у новому революційному міфі. І міф про народ був замінений міфом про пролетаріат. Марксизм розклав поняття народу, як цілісного організму, диференціював його на класи з протилежними інтересами.

Однак в контексті поставленої нами проблеми — визначення характеру і динаміки соціальних процесів в українській революції 1917—1920 рр. — для нас важливо акцентувати увагу на національному аспекті проблеми. В більшовицькій модифікації міфу про пролетаріат був по-новому відроджений міф про російський народ. Саме цей аспект дуже слушно відзначив М.Бердяєв: відбулось нині ототожнення російського народу з пролетаріатом, російського месіанізму з пролетарським месіанізмом³².

До ролі новітнього месії — визволителя всього експлуатованого людства була піднята робітничо-селянська Росія. В силу її специфіки саме в ній народ-селянство поєдналися з народом-пролетаріатом всупереч всьому тому, що говорив Маркс, який вважав селянство дрібнобуржуазним, реакційним класом. Більшовицький варіант марксизму заборонив говорити про протилежність інтересів пролетаріату і селянства. На цьому зірвався Троцький, який хотів бути вірним класичному марксизму.

Селянство було проголошено революційним класом, хоча радянському уряду й доводилось з ним постійно боротися, іноді дуже жорстоко. Повернувшись до старої традиції російської революційної думки, Ленін заново переосмислив її. Він проголосив, що промислова відсталість Росії, початковий характер капіталізму є великою перевагою соціальної революції. Тут не доводиться мати справу з сильною, організованою буржуазією. Відштовхуючись від своєрідності російського історичного процесу, Ленін пішов по традиційному шляху Ткачова, русифікуючи марксизм і відходячи від нього по суті.

Доводилось враховувати й ще одну обставину. Ті російські робітники, які мали постійну роботу, не були найбіднішою верствою. Орієнтуючись на завдання захоплення влади, Ленін тяжів до визначення робітничого класу через експлуатацію, розширюючи понятійні рамки визначення класу. З одного боку, Ленін став розглядати інженерів як об'єкт експлуатації, зараховуючи їх до робітничого класу. З другого боку — проголосовував можливість включення до цього визначення біднішого селянства як сільського пролетаріату. Його аналіз набирив крену в бік

визначення класу через схему "бідний-багатий", яке відповідало масовій свідомості народу, відтворюючи собою антитезу "добро-зло". Це означало, що партійна доктрина, сама діяльність партії була націлена на забезпечення системи цінностей робітничого класу, виробляючи ідеал суспільної згоди.

Одначе, в кінцевому підсумку, долю країни вирішувала не партійна інтелігенція і не робітники, а багаточисельне селянство. Для втягування селянства в орбіту революційної діяльності існувало ряд перешкод: общинна система цінностей та локалістське сприймання світу, яке не доростало до усвідомлення загальнодержавних завдань.

До того ж і можливості для формування апарату партії на селі були досить незначні. Питома вага селян в партії виросла з 1905 по 1917 рік з 4,7 до 7,6 відсотків. Враховуючи, що загальна чисельність членів партії до повалення монархії складала менше 24 тисяч, вплив партії на селянство був мізерний. Залишалось чекати, слідкувати за подіями, висувати гасла і чекати на реакцію мас, а головне — постаратись в самій системі цінностей селян віднайти якісь елементи, які мали б бути покладені в основу комунікацій з ними.

Події восени 1917 року показали, що центральною фігурою революції стає селянство, вірніше — солдатська стихія. Безпосередня участь в революції з боку армії була не чим іншим, як формою втручання селянства, формою його проникнення в надра революційного процесу. Досить образну характеристику цьому процесу дав відомий публіцист М.Суханов.

"Жадібне до однієї землі, — писав він, — спрямувавши всі свої державні думки на зміцнення власного корита, а всі свої громадянські почуття — до того, як би позбутися земського начальника і урядника, селянство, будучи більшістю населення, мало, власне кажучи, всі шанси "пройти стороною", витримати нейтралітет, нікому не завадити в головній драмі, на основному фронті революції. Пошумівши десь в глибинці, підпаливши трохи маєтків, погромивши трохи добра, селянство отримало б свої клапті землі і втихомирилося б в своєму "Ідіотизмі сільського життя". Гегемонія пролетаріату в революції не зустрічала б конкуренції. І єдиний революційний і соціалістичний за природою клас довів би революцію до базисних меж.

Так, здавалося б, могло бути, так можна було б чекати при інших умовах революції. Але нині було не те. Нині селянство було одягнуте в сірі шинелі, по-перше, і почувало себе головним

героєм революції, по-друге. Не збоку, не в глибинці, не в Установчих Зборах, не в органічній епосі, а тут, над самою коліскою, біля самого руля революції невідступно, всією тяжкою масою стояло селянство, та ще й з гвинтівкою в руках. Воно заявляло: я господар не лише країни, не лише Російської держави, не лише найближчого періоду російської історії, я господар революції, яка не могла бути здійснена без мене"³⁵.

Для вирішення цієї проблеми Ленін розробив вчення про союз робітничого класу і селянства. Його зміст полягав у необхідності поряд із робітництвом і через нього розповсюджувати вплив партії на основну частину населення, перетягнути село на свій бік, закладаючи тим самим основи майбутнього режиму диктатури. Можливо, це був найбільш неймовірний тактичний хід більшовизму.

Для цього необхідно було за будь-яку ціну уникнути конфлікту з селянством, потрібно було стати для нього своїм. Це можна було забезпечити шляхом включення в саму доктрину партії певних селянських цінностей — і Ленін змушений був, по суті справи, перейти на їх позиції, засвоївши практично вікову точку зору на суспільство. Надія на підтримку з боку селянства гарантувалася на переконанні партії у її змозі вказати біднішому селянству на причини його бід, відшукати реальних винуватців.

Свого апогею подібна орієнтація досягла відразу на другий день після встановлення радянської влади. Відомий декрет "Про землю" і доданий до нього селянський наказ про землю як керівництво до забезпечення загальних перетворень, складений на основі 242 місцевих селянських наказів, є наочним втіленням торжества архаїчних ідеалів сільської общини. Це є свідченням того, що Ленін до кінця йшов на розробку прийнятого для селянства компромісу, тієї версії народної правди, яка б могла лягти в основу комунікацій між партійною елітою та основною масою населення. Безумовно, правим був письменник І.Бунін, який стверджував, що своєю перемогою Ленін зобов'язаний знанню мужика, бо надав селянській общині право самій вирішувати свої справи. "Казали молоді, знаючи що вона гаряча, казали мужику, знаючи, що він чемний і "хитлявий"³⁴.

Цей компроміс з селянством, далеко йдуче стремління йти йому назустріч, означали, дає оцінку О.Ахієзер, що партія зробила своєю головною опорою сили, що захищали до-капіталістичні ідеали³⁵. Тим самим більшовизм відійшов від революційного просвітництва, доктринерського нав'язування за-

хідного марксизму масі, якій він був чужий і незрозумілий, оскільки ставив до вирішення завдання, які були передчасні для Росії. В більшовизмі закладалося визнання того, що й сам марксизм потребує коректування з боку масової свідомості.

Партія, покликана піднімати маси до розуміння марксизму, повинна була одночасно корегувати марксизм, пристосовуючи його до правди народного життя. Іншими словами — навчаючи народ, партія повинна була одночасно і вчитися у нього. Таким чином, поняття правди стало результатом постійного утилітарного пошуку для вирішення посередницьких методів інтеграції суспільства. Саме ця особливість більшовизму й залишилася непоміченою багатьма його критиками, які сконцентрували свою аргументацію проти більшовизму як нібито економічного догматичного вчення, втілення зла, раз і назавжди визначеного його вождем.

В дійсності, однак, ця ідеологія по суті справи не містила в собі нічого абсолютного, за виключенням необхідності вирішувати посередницькі функції, спрямовані на витворення суспільного ідеалу, здатного допомогти у відтворенні цілісності суспільства, здатного відвернути катастрофу розпаду і самознищення частин і всього суспільного організму в цілому. Більшовизм змушений був вдаватися до утилітарного маніпулювання ідеалами, широко вдаючись до формування гібридних ідеалів суспільного розвитку в залежності від конкретних обставин,

Так чи інакше, але в загальному підсумку, стверджував М.Бердяєв, "російська революція можлива була тільки як аграрна революція, що спиралася насамперед на незадоволення селян і стару ненависть їх до дворян-поміщиків і чиновників. Лише аграрна революція, яка є не лише революцією соціально-економічною, але можливо насамперед революцією моральною і побутовою, зробила в Росії можливою диктатуру пролетаріату, вірніше диктатуру ідеї пролетаріату, тому що диктатури пролетаріату, взагалі диктатури класу бути не може. Диктатура ця також виявилася диктатурою над селянством і вона здійснила жорстокі насильства над селянами."³⁶

Але на всьому цьому, продовжував М.Бердяєв, лежала печать російської самобутності, оскільки більшовизм, якщо поглянути на нього глибше, у світлі російської історичної долі, був деформацією російської ідеї, російського месіанізму і універсалізму, російського шукання царства правди, російської ідеї, яка набула в атмосфері війни і розкладу своєї потворної форми³⁷.

РОБІТНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.

Робітничий клас України почав формуватися пізніше, ніж пролетаріат Росії, й був порівняно нечисленним. Особливість його становища порівняно з російським багато в чому визначалася колоніальною залежністю України. Московська метрополія перетворила її на промислово-сировинний придаток. Це стало причиною соціально-економічних і національних суперечностей, що потребували розв'язання. Робітничий клас України у своїй масі був економічно безправним, малограмотним та політично нерозвиненим. Більша частина пролетарів проживала в сільській місцевості або робітничих селищах.

Всупереч усталеним уявленням про швидке зростання кількості робітників корінної національності з початку ХХ ст. й до 1917 р. за рахунок притоку вихідців з українського села наше дослідження засвідчує, що у той час більшість їх становили росіяни або зрусифіковані українці, а також євреї. Соціальною базою більшовиків в Україні саме й став російськомовний і єврейський пролетаріат, а також ті верстви українських робітників, які умовами виробництва і місцем проживання були тісно пов'язані з ним.

Вирішити національне питання можна було, лише забезпечивши українцям рівні соціальні умови для всебічного розвитку. Тому боротьба за національне самовизначення не мислилася вже й без боротьби за соціальний прогрес, що було пов'язано із загальнодемократичними процесами у самій Росії.

Робітничий клас України, як і все населення, не пройшов достатньої школи капіталізму з його уроками економічної, соціальної і політичної організації. Звідси — велика популярність серед значної частини робітників утопічної ідеї про соціальну рівність і забезпеченість — типової для селянства і дрібної буржуазії. Виняток становили робітники фабрично-заводської і гірничо-добувної промисловості. Вони були зосереджені в головних політичних та економічних центрах України і пройшли тривалу школу політичного виховання й революційної боротьби під керівництвом російської соціал-демократії. Міста, як важливі осередки промисловості і кваліфікованих робітників, були твердинями російської меншості, нерідко негативно настроєної проти української національно-визвольної ідеї.

Концептуальне осмислення реального впливу пролетаріату України на протистояння різноманітних соціальних сил засте-

ригає проти переоцінки його політичної ролі. Звичайно, робітничий клас не був зацікавлений у збереженні існуючого соціально-економічного і політичного ладу. Він не був зв'язаний ні з якими формами приватної власності і його метою було усупільнення засобів виробництва. Разом з тим він мав можливість радикально втручатися в економічні і соціальні відносини, які визначали умови життя більшості населення України. Поєднання соціальних завдань робітничого класу, орієнтованих на соціалізм, з більш вагомими проблемами українського національного визволення давало в руки його політичних представників могутні засоби мобілізації національних сил для їх згуртування. Однак тривала російська неволя, політика русифікації царського уряду щодо України підривали сили українського народу (в тому числі й робітництва) і його національну свідомість. Тому не дивно, що організація українського робітничого класу, як політична, так і національна, почалася значно пізніше, ніж російського. Закономірно, що в соціал-демократичному русі протягом десятиліть спостерігалось тяжіння робітників України до великоруських побратимів. Українська соціал-демократія, яка претендувала на роль національного всеукраїнського пролетарського центру і ставила своїм головним завданням "організацію пролетаріату, що розмовляє по-українському", на жаль, була нечисленна і не могла протистояти російському впливу. Наслідки такого стану посилювалися русифікаційними тенденціями в Україні напередодні Лютневої революції.

Русифікаційний характер українського робітництва виявлявся як в його ставленні до Центральної Ради, так і у взаєминах з більшовицьким режимом, програма якого була в основному орієнтована на пролетаріат.

Щодо Центральної Ради перед робітниками України постала дилема: підтримати чи залишитися нейтральними. Як і всі верстви населення, національно свідомі представники робітничого класу вирішили підтримати Центральну Раду. Однак для зрусифікованого українського робітництва були незрозумілими ідеї її національних домагань. Багато робітників залишались політично пасивними, більше дбаючи не про підтримку Центральної Ради, а про те, щоб якось вижити.

Після захоплення більшовиками влади в Росії, в Україні активізувався процес створення рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, хоча й не всі вони на той час стали більшовицькими. В українських містах точилася боротьба між

радами робітничих і селянських депутатів, міськими думами, місцевими органами Центральної Ради; міста стали епіцентром боротьби за встановлення радянської влади. Все це активізувало більшовицькі настрої, а згодом сприяло тому, що майже в кожному великому місті сталися збройні виступи проти Центральної Ради, ініціаторами яких були більшовики, а також зрусифіковані робітники, які вороже ставилися до українського національного руху.

У роки національної революції та самооборони УНР Україна стала ареною найбільш хаотичних і складних подій, що позначилося на соціально-економічному розвитку країни. З розширенням масштабів війни та економічної розрухи поглиблювалося загальне зuboжіння суспільства, розпад його соціальної та політичної структури. Це змінювало світосприймання людей. Руйнувалися звичайні уявлення про правовий порядок і норми суспільної поведінки. Виник благодатний ґрунт для соціального радикалізму, який виливався не лише у революційність, а і в анархію. У свідомість людей цілеспрямовано вкарбовувалась думка про те, що найбільш дійовим і прийнятним засобом розв'язання будь-яких соціальних і політичних проблем є насильство. Таким чином уже в той час більшовизм програмував пролетаріат України на своєрідну, виключну роль у тоталітарному, воєнно-комуністичному режимі.

Національно-визвольний рух 1917 р, утворення Центральної Ради й Української Народної Республіки поглибили національну свідомість і посилили політичну активність українських народних мас. Однак українська демократія, її політичні партії не спромоглися гармонійно поєднати національні й соціально-економічні вимоги мас. За таких умов у певній частині українського робітничого населення почали зростати настрої відчуження стосовно Центральної Ради, а серед керівництва робітничими організаціями утверджувалася думка, що не може бути ніякого співробітництва з владою, яка не задовольняє сподівань трудящих мас на краще життя.

Гетьманський режим фактично ігнорував прагнення робітничого класу, не робив реальних спроб встановити нормальні стосунки з його організаціями, навпаки, почав проводити таку політику, яка мала за мету відновити традиційні відносини між патрією і капіталом, що призводило до згубних наслідків.

Уряд Директорії також не дуже цікавився становищем робітничого класу, однак був обачливіший у своїх висловлюваннях

щодо скасування всіх непопулярних законів, запроваджених урядом Української Народної Республіки. Він обіцяв відновити восьмигодинний робочий день, установити "трудова влада", здійснити цілий ряд інших законодавчих актів, спрямованих на захист працюючого люду. Проте ніяких конкретних дій, які могли б продемонструвати підтримку Директорією робітництва, не була Отаманщина взагалі обмежила можливості щодо поліпшення соціально-економічного становища робітничого класу.

Антинародним і антинаціональним був і запроваджений в Україні у 1919 р. денікінський режим буржуазно-поміщицької диктатури. Білогвардійці чинили масовий терор щодо робітників і селян. Вони вдавалися до спроб розколу робітничого класу й залучення його до співробітництва.

Радянський більшовицький режим, який протягом 1917—1920 рр. трічі приходив до влади в Україні, мав класову спрямованість. Соціально-економічні реформи ініціювалися насамперед Москвою. Робітники декларативно проголошувалися власниками заводів і фабрик. Реалізуючи заходи "воєнного комунізму", держава диктатури пролетаріату надала промисловим підприємствам статусу так званої "загальнонародної власності", по суті узаконивши дальше відчуження робітників від засобів виробництва. При цьому робітничий контроль й робітничі управління стали насправді не новою формою власності, а швидше організаційною формою господарювання.

Ефективність робітничого управління була надзвичайно низькою. Неминучим стали загальне падіння дисципліни праці на виробництві. Становище в народному господарстві загострювалося безробіттям. В умовах загальної економічної розрухи й продовольчої кризи реальна заробітна плата в 1917—1920 рр. знизилася. У зв'язку з цим вживалися позаекономічні заходи мобілізації продовольчих ресурсів, впроваджувалися розподіл пайків, натуральна оплата праці, натурпреміювання і т.д.

Однак і ці "воєнно-комуністичні" заходи не привели до полегшення життя робітничих мас. Умови праці навіть на найбільш життєздатних підприємствах були вкрай незадовільними. Не забезпечувалися елементарні правила техніки безпеки, що зумовлювало збільшення кількості нещасних випадків і професійних захворювань у всіх без винятку галузях промисловості. Ситуація загострювалася житловою кризою.

Таким чином, життєвий рівень робітників під час революції та громадянської війни в Україні систематично знижувався. На

все це драматично накладалось притаманне зубожілим верствам будь-якої нації в часи революційних катаклізмів прагнення до стихійного, немотивованого зламу старого суспільства, придурення найменших спроб протистояння й опору, що неминучий призводило до нівелювання культурних цінностей, морального нігілізму, катастрофічних за наслідками духовних втрат.

Громадянська війна принесла українському народу нові страждання. Восні дії, що тривали в Україні впродовж семи років негативно позначилися на її продуктивних силах, становіщі основних класів, соціальних груп та політичних партій. Робітничий клас ніколи ще не зазнавав таких величезних втрат. Традиційні, творені роками форми економічного буття не діяли. Носієм епохи ставала не працююча особистість, а маргінальний елемент. Під впливом соціальних, політичних і економічних умов таке робітництво об'єднувалося в групи зі своєю психологією, низьким рівнем дисципліни і культури. Найбільш небезпечним було те, що психологію люмпен-пролетаріату засвоювали звичайні, нормальні робітники, жінки, включені в процес виробництва на шкоду своїй соціальній ролі — матері і господарі дому, а також підлітки, що працювали на промислових підприємствах України.

КОРОТКІ УЗАГАЛЬНЕННЯ

Поява в 1903 році такого явища, як більшовизм, і подальша його перемога в революції 1917—1920 років привели до виникнення в світі нової цивілізації. Цивілізація ця, як це не парадоксально на перший погляд, будувалася не "по Марксу", хоча сам Маркс допускав можливість появи "казарменного комунізму", перемога якого здобувалася під гаслами знищення приватної власності. "Що така ліквідація приватної власності аж ніяк не є справжнім освоєнням її, — писав К.Маркс, — видно саме з абстрактного заперечення всього світу культури і цивілізації, з поверненням до неприродної простоти бідної людини, яка не має потреб і яка не тільки не піднялася над рівнем приватної власності, але навіть і не доросла до неї"³⁸.

Суспільний розвиток йшов скоріше згідно моделі, розробленої іншим німецьким науковцем — Максом Вебером, який виділяв три типи влади. Перший тип — традиційне управління, обумовлене одвічно існуючими порядками й моральними нормами. Він характерний для суспільств, де основною виробничою ланкою є традиційна сільська громада з усталеним способом життя і

відповідною соціонормативною культурою. Другий тип — раціональне управління, яке здійснюється з допомогою законів і правил у правовій державі. Цей тип характерний для суспільства з усталеним індустріальним, а то й постіндустріальним міським способом життя. І, нарешті, третій (проміжний) — тип харизматичного управління, заснований на екстраординарній, майже магічній здатності, якою лідер народу наділяється з боку тих, хто йде за ним і відданий йому³⁹.

Хоч як би відреагував "житейський глузд" на ці теоретичні конструкції, але незаперечний факт: у світовій соціології ці три типи управління і вважаються "атомами" соціології, своєрідними першоелементами, які допомагають осмислювати конкретні політичні режими. Для науковця кожен тип суспільства, кожна система цінностей — рівноцінні, оскільки вони є породженням конкретної соціальної обстановки. І суспільний лад, і політичний режим, і система цінностей — все це плід колективної та індивідуальної творчості в процесі самоорганізації спільноти. Саме тому не слід прикрашати один тип управління і ганьбити інший, кожен з них — свідчення різних можливостей спільноти у розв'язанні проблем, що стоять перед нею.

Домінуючою рисою проміжного типу управління є постійні спроби з боку харизматичного лідера (в нашому випадку — В. Леніна) до химерного поєднання традицій старого і елементів нового, до захисту древніх цінностей сучасними засобами.

Більшовизм був відчайдушною спробою мільйонних мас знайти відповідь на виклик історії і подолати внутрішній розкол суспільства, викликаний надмірною лібералізацією і монополізацією надто примітивно структурованого суспільства. Переобтяжене загостренням протиріч, суспільство прагло повернутися до ідеалів гармонії сільської общини, природного циклічного ходу буття, спокою і добробуту. Ленін, в ролі харизматичного лідера, лише ввіймав і організаційно оформив це прагнення, створивши для нього ідеологічну та організаційну кристалізацію у вигляді партії нового типу.

Безумовно, феномен більшовизму не слід пов'язувати з інтересами однієї із суспільних груп, верств чи, зрештою, класів. Нове суспільство відображало не лише бажання селян повернутися до древніх вічових форм життя, відкинути ліберальні запровадження та товарно-грошові відносини, які, зрозуміла річ, розкладали традиційну народну мораль.

Водночас нове суспільство було й результатом прагнень! міських робітників призупинити надто жорсткі форми розвитку капіталізму, послабити тиск хазяїна. Так само нове суспільство було й результатом устремлень російської інтелігенції побудувати суспільство на основі традиційного для Росії розуміння правди, яка, судячи з усього, тяжіла до зрівнялівки нижчих класів. І що характерно — найбільш рішуча і здібна до організаторської роботи частина інтелігенції реально створила ідеологічні й організаційні форми для вирішення цих завдань у вигляді більшовицької партії.

Як показав подальший перебіг подій, жодна з цих груп не могла претендувати, що нове суспільство втілювало в собі ідеал саме однієї з них. Суспільство існувало як постійно пульсуючий консенсус, що коливався і змінював свій центр тяжіння до однієї з них, породжуючи різного роду конфлікти.

Кожна із зазначених груп вносила свій вклад. Селянство внесло в більшовизм свій народницький традиціоналізм як культурний фундамент суспільства, що містив у собі два інверсійні потоки, породжуючи то авторитаризм, то вічовий локалізм. Робітники внесли елемент утилітаризму, можливість розвитку міст, більш-менш сучасного типу виробництва та обмежених форм модернізації. Інтелігенція внесла в суспільство елемент прагматичного об'єднання розколотих частин суспільства методами організаційної, культурної та ідеологічної інтеграції

В цілому зберігався і діяв певний консенсус, заснований на поєднанні модернізованих міфів і елементів науки. Звісна річ, історія цього процесу повна драматизму та людських пристрастей. Тим не менше, внаслідок збереження цього пульсуючого консенсусу, суспільство виступило в ролі суб'єкта самовідтворення, своєї культури перехідної цивілізації, своїх відносин, які, врешті-решт, такі запобігли катастрофічним наслідкам соціального розпаду.

Поява і функціонування більшовизму стали свідченням того, що на перехідному етапі — від традиційного до правового — суспільство може існувати і самовідтворювати себе і в умовах жакхливих і катастрофічних протиріч. Практика підтверджує, що в критичній ситуації суспільство стихійно і свідомо створює особливий мобілізаційний режим, коли надзвичайними зусиллями меншості, методами маніпулювання народними масами вдається спрямовувати їх на шлях державотворчої діяльності

(в конкретному випадку — реалізація "російської ідеї" в структурі СРСР).

Більшовизм у ролі механізму-посередника виступив як охоронець та інтерпретатор національного ідеалу та всенародного здвиження, всеохоплюючого руху. Перетворення енергії мас в енергію партії створило передумови інтегрування суспільства в нову державність після розпаду імперії і торжества ідеалів локалізму. Поза розумінням цієї сутнісної риси більшовизм (що, до речі, не має нічого спільного з марксизмом) не може бути адекватного розуміння ні радянського ладу, ні його ідеології.

Більшовизм не є догмою. Його неможливо зрозуміти поза динамікою радянської системи. Стрижнем її динаміки є жорстока боротьба більшовизму проти загрози внутрішнього розкладу внаслідок усвідомлення різними класами суспільства своїх власних інтересів, а відтак — необхідності багатопартійної системи. Вся подальша історія СРСР — це постійна боротьба із зазначеною загрозою, яка постійно підживлювалася внаслідок допущення в суспільстві окремих елементів лібералізму, використання світових досягнень науки і техніки.

Таким чином, відмітною рисою нового суспільства було чітке усвідомлення драматичної гостроти проблеми суспільної інтеграції в умовах об'єктивного розколу. За цих умов культура, ідеологія та моральні ідеали взяли на себе функцію "соціального клею" для забезпечення політики відтворення великого суспільства-держави.

Більшовизм став складною формою гібридного ідеалу, де центральний елемент виконував роль посередника для інтеграції двох крайніх розколотих частин суспільства. Основна вісь цієї конструкції пролягала по лінії: ядро партії нового типу на одному полюсі, та основна маса народу, насамперед селянство — на другому. Між ними в ролі посередника виступав робітничий клас Мобілізаційний режим суспільства був націлений на забезпечення максимальних можливостей кинути всі ресурси, всю соціальну енергію суспільства на недопущення посилення розколу суспільства, його дезорганізації, на постійне самовідтворення цілого. При цьому соціальна ціна жертв, шляхи і методи досягнення цілі не бралися до уваги.

Активні пошуки нових засад організації робітництва, соціально-політика всіх без винятку політичних сил, які в той чи інший час перебували при владі в Україні у період визвольних змагань, не стали детермінуючими факторами докорінної зміни статусу робітничого класу, а отже, не репрезентували його

корінні, сутнісні інтереси. Сталим фактором залишалась відчуженість зайнятих у промисловому виробництві робітників від засобів виробництва. В цьому контексті немає підстав стверджувати, що в ході революційних експериментів робітництво втрачало свої суто пролетарські риси і атрибути.

Визвольні змагання попри всі декларації різних урядів не створили умов для повноцінного волевиявлення пролетаріату як суб'єкта реформації. Лише профспілковий рух та незначною мірою участь в таких інституціях, як рада робітничих депутатів, робітничий контроль тощо, засвідчували сплеск самосвідомості та самодостатності робітників. Позбавлений економічних основ, на котрих міг би базуватися оновлений менталітет пролетаріату, ентузіазм працюючих має нещадно експлуатуватися з метою реалізації амбіційних утопій казарменого комунізму, з одного боку, та владних устремлень його adeptів — з іншого.

Популістські обіцянки трудящим, які мали впрягатися до політичної колісниці тих чи інших задіяних в Україні сил, в кожному разі не підкріплювалися тверезими розрахунками, щирістю помислів, прогнозуванням перспектив та результатів здійснюваних заходів. Щоразу робітництво опинялося на периферії соціального протекціонізму державних структур, що існували в Україні протягом 1917—1920 рр. і, як правило, найбільш потерпало від політичних метаморфоз та економічних негараздів.

Однією з характерних рис більшовицької теорії і практики в Україні було те, що вона практично не відхилялась від звивистого річища, прокладеного кремлівським "штабом". Сліпа запрограмованість на вироблений "у центрі" курс, ігнорування особливостей України часто висаджували державний корабель рад на обмілини або ж крутили його у вирі непередбачуваних соціально-культурних "підводних течій". Як правило, баластом, що першим викидався за борт в часи штормів і негод, ставали інтереси робітничого класу.

В цих умовах сили української національно-визвольної боротьби виявилися не на висоті своїх державотворчих устремлень. Визвольна революція в умовах розпаду Російської імперії неминуче повинна була виявити себе як соціальна революція, за якої влада повинна була перейти в руки трудових верств народу задля перерозподілу власності у їх користування. Лише заради такої програми революції українське селянство і робітництво могло б піти на тяжкі жертви боротьби. Ніякі інші сили на Україні не могли забезпечити успішного розвитку цієї боротьби.

Як показав перебіг подій, в ролі організатора української **національно-визвольної** революції 1917—1920 років виступила **українська** інтелігенція (здебільшого, власне, напівінтелігенція), а в ролі рушійних сил — насамперед селянство і частина робітництва. Проте обидві ці сили українського руху — і **організуючі**, й рушійні — на початку революції були цілком не організовані, не мали ані достатнього механізму забезпечення **боротьби**, ані тривалого політичного досвіду.

Неорганізовані селянство, робітництво і інтелігенція — це і є неорганізована нація в цілому. Організованість же в цілому є лише наслідком розвинутої самосвідомості. 1917 рік став роком збирання, організації та виховання національно-визвольних сил, проте він же став одночасно і етапом безпосередньої боротьби, в яку втягувалися ці сили, не пройшовши через етап належного виховання і набуття організаційного досвіду.

Більшовицький переворот в листопаді 1917 року нагально прискорив і проголошення незалежності України, до якої суспільство в цілому не дозріло. Відразу далась взнаки відсутність організованих сил для утримання влади. Чітко розробленої програми революційних перетворень не мала навіть свідомо інтелігенція, не кажучи вже про інші сили. Не було достатньо ні опорних пунктів по губернських містах, ні керівних центрів. Врешті-решт не було в наявності політично вишколених провідників, які б відповідали рівню вирішення актуальних завдань.

Наприклад, М.Грушевський був добре знаним фахівцем ш галузі історії, але не був до революції керівником навіть малої політичної організації, отже, не мав досвіду керівництва. В. Винниченко був активним членом партії соціал-демократів, але за головним покликанням був письменником, людиною високого інтелекту, але малої організаторської практики. С.Петлюра — журналіст і чиновник за фахом — потрапив у число лідерів в силу обставин, не маючи при тому популярності двох попередніх. Є.Петрушевич (Галичина) був єдиним політиком за фахом, але за особистими якостями не відповідав ролі харизматичного лідера.

Факт залишається фактом, що всі згадані провідні особи української революції не мали чітко виробленої програми революції, навіть якихось доктринальних настанов. Найбільш світоглядно підготовленими були хіба що Винниченко і Петлюра, які з соціал-демократичних позицій спочатку відстоювали буржуазний характер революції, а з весни 1919 року еволюціонували в протилежному напрямі: Винниченко став тяжіти до комуністів,

а Петлюра став на позиції власника. Грушевський же планомірно еволюціонував вліво: прийняв революцію і відмовився від боротьби з більшовизмом. Петрушевич постійно маневрував, політично орієнтуючись по черзі: на німців, на Антанту, на Денікіна, на більшовиків (як на уряд, а не ідейно-політичну течію). Найбільш послідовно національно-визвольної ідеї тримався Петлюра, але його здібності були надто малі, щоб вибитись до рівня харизматичного лідера — провідника революції.

Звісна річ, що велику роль відіграють і обставини. Для української революції вони були дуже тяжкими. Сама революція вибухнула за умов, коли національно-визвольні сили ще не визріли, а рівень національної свідомості народу був нижчий всякої критики. Периферія дала цілий ряд низових провідників — свого роду феноменальних людей. Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібний керівник, але при досить низькому інтелекті і повній відсутності будь-якого конструктивного суспільно-політичного ідеалу. Талановитим низовим провідником був і отаман Зелений та ряд інших постатей, але при певних військових здібностях вони не надавалися на роль великих людей внаслідок своєї суспільно-політичної примітивності.

В драматичних обставинах величезна відповідальність лягає на харизматичного лідера, на його авторитет і волю до прийняття одноосібних рішень. Такого авторитету серед національно-визвольних сил не знайшлося: керували завжди колективно, "демократично" — тобто "всі разом" — і завжди на шкоду. Петлюра прийшов до ідеї автократії, але не мав на те об'єктивних даних. Петрушевич був проголошений диктатором, але не став ним з тих же причин. Більш загальна причина — авторитети можуть виробитися лише в умовах активного громадянського та політичного життя, якого на Україні до революції практично не було.

Було декілька слушних нагод укріпити українську державність за рахунок прийняття популярних рішень про перерозподіл власності на користь всього народу. Але такі моменти ганебно втрачалися внаслідок недолугості політичних лідерів. "Українську інтелігенцію, що вела провід, — зазначав М. Шаповал, — поїдала внутрішня колотнеча, примітивні довгі балачки про все те, що культурні люди роблять зразу без розмов. Під царизмом жили, про політику не думали, елементарних прав робітничих не знали, не знали як треба вести збори, засідання, як погоджувати адміністрацію- Через те у всьому була тяганина, проволікання, кункутаторство. Розмови про міжнародну політику

були дивні, дикі. Чи могли люди бути інакші?.. Отож під час успішного повстання: маси революційні, а офіцерня забороняє селянські з'їзди, руйнує робітничі організації, виконує терор і обурює проти себе повставший народ, інакше кажучи: пхає його до більшовиків і підрізує ґрунт Української Республіки"⁴⁰.

Різноманітні прояви "славної отаманщини" на Україні, "формування загонів" задля розкрадання державних коштів доказували, що українська дрібна буржуазія та Інтелігенція, які очолили революцію, збанкрутували як організуюча сила. Знову посилась на того ж М.Шаповала: "Ось скрізь "Україна" ходить не організованою купою, боїться "політики" і разом говорить про "визволення", але не знає, що визволення — це організація. Не більше. Організуйте свою культуру, своє господарство, — тоді організуйте й свою політику — будьте свободні. Коли ж ви будете лише скиглити і перемелювати сліпі слова та дурноверхо гукати, каятись та сидіти по кутках — ваша доля буде одна: неволя"⁴¹.

Трагізм української революції полягав у її неорганізованості, незрілості з політично невиробленої маси виходять і темні провідники. В 1917—1920 роках український народ не зміг самоорганізуватися у власну державу, яка б відповідала інтересам широких народних мас.

¹ Див.: *Ткаченко В.М.* Україна: історіософія самоорганізації. — К, 1994. — С.11

² *Грушевський М.С.* Історія Українн-Руси. — К, 1971. — Т.ІХ. — М.ІІ. — С.1507.

³ *Бердяев Н.А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М, 1990. — С.107.

⁴ Там же. - С 102.

⁵ Там же. - С 109.

⁶ *Шаповал М.* Велика українська революція. — Прага, 1927. — С.241

⁷ Там же.

⁸ *Кремень В.* Передмова до: Красников Б.И. Пути развития общества. — К, 1994. — С 1

⁹ *Ленін В.І.* І.І. Скворцову-Степанову. — ПЗТ. — К, 1972 — Т. 47. — С.221.

¹⁰ Див; *Дякин В.С.* Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. — Л, 1972. — С.191, 233, 25.

¹¹ *Ленін В.І.* Про дві лінії революції. — ПЗТ. — К, 1972, — Т. 27. — С 76.

¹² *Ленін В.І.* Політичні уроки. — ПЗТ, — К, 1972. — Т. 25. — С 16.

¹³ *Федотов Г.П.* Россия и свобода — Нью-Йорк, 198Л — С 53.

- ¹⁴ Бердяев Я.А. Указ. соч.—С 89.
- ¹⁵ Ленин В.И. Прощальный лист до швейцарських робітників.—ПЗТ.—К, 1972.—Т.31.—С 88.
- ¹⁶ Ахиезер АС Россия: критика исторического опыта.—М, 1991.—Т. II.—С 15-16.
- ¹⁷ ЦСУ. Итоги десятилетия Советской власти в цифрах. 1917—1927.—М, 1927.—С 120-121.
- ¹⁸ Николаевский Б.И. Русские масоны и революция.—М, СП "Терра", 1990.—С.163-167.
- ¹⁹ Бердяев Н.А. Указ. соч.—С.101
- ²⁰ Там же,—С.113.
- ²¹ Ахиезер АС Указ. соч.—С 20—21.
- ²² Симония Н.А. Что мы построили.—М, 1991.—С.100—101
- ²³ Мамардашвили М. Как я понимаю философию.—М, 1991—С.168.
- ²⁴ Ахиезер АС, Матвеева СЯ. Мы не принадлежим ни к Востоку, ни к Западу // Атмада, Рига.—1990.—29 апреля.
- ²⁵ Бердяев Н.А. Указ. соч.—С.99—100.
- ²⁶ Там же.—С. 88.
- ²⁷ Там же.—С.116.
- ²⁸ Дробизhev В. и др. Рабочий класс советской России в первый год пролетарской диктатуры.—М, 1975,—С 89.
- ²⁹ Два года диктатуры пролетариата 1917—1919.—М, 1919.—С 74.
- ³⁰ Ахиезер АС Указ. соч.—С36.
- ³¹ Бердяев Н.А. Указ. соч.—С.88.
- ³² Там же.—С. 89.
- ³³ Суханов Н.Н. Записки о революции.—Т. I. - Кн.1—2.—М, 1991.—С. 231.
- ³⁴ Бунин И.А. Окаянные дни,—М, 1990.—С 75.
- ³⁵ Ахиезер АС Указ. соч.—С 40.
- ³⁶ Бердяев Н.А. Указ. соч.—С. 111.
- ³⁷ Там же.—С 126.
- ³⁸ Маркс К. Экономічно-філософські рукописи 1844 року.—Твори.—Т.41—С106—107.
- ³⁹ Макаренко В.П. Вера, власть и бюрократия (Критика социологии М.Вебера).—Ростов-на-Дону, 1988.—304 с.
- ⁴⁰ Шатовал М. Назв. праця.—С 247—248.
- ⁴¹ Там же.—С250.

зміст

ПЕРЕДМОВА	3
СПЕЦИФІКА КРИЗОВОГО РОЗВИТКУ РОСІЇ	7
СОЦІАЛЬНЕ ПІДҐРУНТЯ РАДИКАЛІЗМУ.	9
БІЛЬШОВИЗМ.	12
ПАРТІЯ.	17
СОЮЗ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН.	20
РОБІТНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917—1920 рр.	26
КОРОТКІ УЗАГАЛЬНЕННЯ.....	30

Підписано до друку 11, 10.9к Формат 60x84Иб

Ум. друк. арк. Обл. вид. арк. 2,5

Тираж 300 Зам. 629 1994 р. Ціна договірна.

Поліграф, д-дя Ін-ту історії України НАН України